

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर

ता. खेड, जि. पुणे- 410 505

अर्थशास्त्र विभाग

(शैक्षणिक वर्ष 2020 - 2021 पासून)

वर्ग:- :- द्वितीय वर्ष कला शाखा (S.Y.B.A.) G-II

विषय:- (वित्तीय व्यवस्था - II)

Financial System - II

सेमिस्टर :- IV

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे

भारतातील बँकविषयक कायदे

प्रास्ताविक :

बँकिंग कंपन्यांच्या संबंधित असलेला कायदा दुरूस्त करण्यासाठी बँक व्यवसाय नियमन कायदा , १६ मार्च १९४९ पारित करण्यात आला . बँकांच्या व्यवस्थापकांच्या हातातील अधिकारांचा गैरवापर होऊ नये तसेच बँक ग्राहकांच्या आणि ठेवीदारांच्या हितसंबंधाचे रक्षण व्हावे म्हणून अशा कायद्याची गरज भासत होती . एकूणच देशाच्या आर्थिक हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी असा कायदा आवश्यक होता . १ मार्च १ ९ ६६ पासून या कायद्याचे बँक व्यवसाय नियमन कायदा, १९४९ असे नामकरण करण्यात आले .

व्याख्या :

१) बँक : " बँक व्यवसाय म्हणजे कर्जाऊ देण्याच्या हेतूने अथवा गुंतवणूक करण्याच्या हेतूने , मागणी करताच अथवा अन्य प्रकारे परत करण्यायोग्य आणि धनादेश , ड्राफ्ट , आदेश वा अन्य मार्गांनी काढता येतील अशा ठेवी लोकांकडून स्वीकारणे ."

१) बँक व्यवसाय नियमन कायद्यातील बँकिंग कंपन्यांच्या व्यवसायासंबंधीच्या तरतुदी-

कायद्याच्या कलम ६ मध्ये बँकिंग कंपन्यांच्या व्यवसायाच्या स्वरूपाचे विश्लेषण केले आहे . त्या तरतुदी खाली स्पष्ट केल्या आहेत . या तरतुदींप्रमाणे बँका खालील व्यवसाय बँकिंग नियमन कायद्यानुसार करू शकतात .

१) अभिकर्ता :

शासन , स्थानिक स्वराज्य संस्था अथवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीच्या वतीने अभिकर्ता अथवा हस्तक म्हणून काम करणे .

२) आर्थिक व्यवहार :

पैसा उभारणे , उसनवारीने घेणे अथवा कर्जाऊ घेणे , तारणावर अथवा तारणाशिवाय पैसे कर्जाऊ अथवा उचल म्हणून देणे .

3) वृद्धी साहाय्यक :

कंपनीच्या व्यवसायाच्या वृद्धीकरिता साहाय्यक असणाऱ्या अगर पूरक असणाऱ्या कोणत्याही कृती करणे .

4) प्रतिनिधी :

कोणतेही शासन , स्थानिक अधिकृत संस्था अगर व्यक्ती यांच्याकरिता प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे .

5) विश्वस्त : विश्वस्त म्हणून नेमून दिलेल्या जबाबदाऱ्या स्वीकारणे आणि पार पाडणे .

6) बांधकामविषयक :

कंपनीच्या उद्देशाकरिता आवश्यक अगर सोयीस्कर असणाऱ्या कोणत्याही इमारतीचे संपादन करणे , तिचे बांधकाम पाहणे , तिची देखभाल करणे व तिच्यात बदल करणे .

7) मालमत्तेची हाताळणी: बँकेच्या ताब्यात आलेल्या मालमत्तेची व्यवस्था पाहणे अथवा ती विकणे .

8) इतर व्यवस्था : सर्व प्रकारची हमी आणि नुकसान भरपाई या प्रकारचे व्यवहार करणे.

9) कार्यवाह विश्वस्त : कार्यवाह विश्वस्त म्हणून मालमत्तेचे प्रशासन हाती घेणे.

10) खरेदी - विक्री : ग्राहक आणि इतरांतर्फे बॉण्डस् , स्क्रिप्ट अगर तारणाच्या इतर प्रकारांची खरेदी करणे व विक्री करणे , कर्जे व अग्रमी रकमा याबाबत वाटाघाटी करणे.

11) हमी : पतपत्रे , प्रवासी चेक्स , सर्युलर नोटस् , परकीय चलनांची खरेदी - विक्री करणे , स्टॉक , निधी शेअर्स , कर्जरोखे , सर्व प्रकारच्या सिक््युरिटीज व गुंतवणुकी मिळविणे , धारण करणे व दलाली घेऊन त्यांची विक्री करणे . तसेच किमान विक्रीची हमी देणे .

1) बँक व्यवसायाच्या विसर्जनाच्या तरतुदी

व्याख्या : जे. एल. हॅन्सन : “ विसर्जन किंवा समापन म्हणजे दिवाळखोरीमुळे एखाद्या कंपनीचे कामकाज संपुष्टात आणणे होय . ”

विसर्जनाच्या तरतुदी

१) बँकेचा अर्ज :

बँक व्यवसाय करणाऱ्या ज्या कंपनीला तात्पुरत्या स्वरूपात किंवा विशिष्ट काळासाठी आपली देणी देणे शक्य नसते ती कंपनी आपल्याविरुद्ध कायदेशीर कारवाई होऊ नये म्हणून ' स्थगिती आदेश ' मिळविण्यासाठी आपल्या प्रदेशातील उच्च न्यायालयाकडे अर्ज करते तर कलम -४५ अन्वये रिझर्व्ह बँक केंद्र सरकारकडे स्थगिती आदेश मिळण्यासाठी अर्ज करते .

२) अभिप्राय अहवाल :

अर्जात नमूद केलेल्या कालावधीत सदर बँक आपली देणी देण्याची क्षमता मिळवू शकेल असा अभिप्राय असलेला रिझर्व्ह बँकेचा अहवाल अर्जासोबत जोडल्याशिवाय उच्च न्यायालय स्थगिती आदेश देत नाही .

३) स्थगिती आदेश :

उच्च न्यायालय जास्तीतजास्त सहा महिन्यांसाठी स्थगिती आदेश देऊ शकते . अशा आदेशात बँक काही अटी घालू शकते .

४) प्रतः स्थगिती आदेशाची एक प्रत रिझर्व्ह बँकेकडे पाठवावी लागते .

५) विशेषाधिकार्याची नेमणूक : स्थगिती आदेशाच्या कालावधीत उच्च न्यायालय विशेषाधिकार्यांची नेमणूक करते . हा अधिकारी बँकेची सर्व मालमत्ता, पुस्तके , दस्तऐवज , हक्क (Claims) आपल्या अधिकार कक्षेत घेतो .

६) रिझर्व्ह बँक उच्च न्यायालयाकडे बँकेच्या विसर्जनाविषयी अर्ज करते.

3) विसर्जकाच्या जबाबदाऱ्या :

विसर्जकाच्या जबाबदाऱ्या पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील :

१) अहवाल पाठविणे :

विसर्जकाने बँकेच्या विसर्जन आदेशानुसार दोन महिन्यांच्या आत अशा बँकेची मालमत्ता आणि देयता या विषयीचा अहवाल उच्च न्यायालयाला पाठविणे आवश्यक आहे . डिसेंबर १ ९ ५३ च्या दुरुस्तीनुसार विसर्जकाने आपल्या अधिकारातील विसर्जक बँकांची स्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र रिझर्व्ह बँकेला तिच्या मागणीनुसार सादर करणे आवश्यक आहे .

२) कायदेशीर सूचना पाठविणे :

विसर्जकाने विसर्जन आदेशाच्या तारखेपासून पंधरा दिवसांच्या आत हक्कदार आणि बँकेचे धनको यांना कायदेशीर सूचना पाठविली पाहिजे .

३) रकमेचे वाटप :

प्राधान्याने दिल्या जाणाऱ्या देण्याची व्यवस्था केल्यानंतर विसर्जकाने प्रत्येक ठेवीदाराला तीन महिन्यांच्या आत रु . २५० / - किंवा त्याच्या खात्यातील प्रत्यक्ष शिल्लक यापैकी जी कमी असेल अशी रक्कम प्राधान्याने देणे आवश्यक आहे . त्यानंतर उर्वरित मालमत्ता कर्जाच्या परतफेडीसाठी वापरावी. विसर्जनाची कायदेशीर देणी, विसर्जकाचा मेहनताना इत्यादींचा समावेश प्राधान्यकृत देण्यात केला जातो.

४) नफ्याचे वाटप :

सर्व देणी देऊनही नफ्याचा जो भाग शिल्लक राहतो तो भागधारकांमध्ये त्यांच्या भांडवलाच्या मूल्याच्या प्रमाणात वाटप केला जातो . विसर्जनाची प्रक्रिया चालू असलेल्या बँकेच्या विसर्जनात मोठ्या प्रमाणावर अनियमितता आहे काय

याची खात्री करण्यासाठी तिची तपासणी करण्याचा रिझर्व्ह बँकेला अधिकार असतो . याचा अहवाल केंद्र सरकार किंवा उच्च न्यायालयाला पाठविला जातो .

4) बँक व्यवसाय नियमन कायदा , १ ९ ४ ९ अन्वये रिझर्व्ह बँकेचे अधिकार

प्रास्ताविक :

१ ९ ४ ९ च्या बँक व्यवसाय नियमन कायदान्वये रिझर्व्ह बँकेला अनुसूचित आणि बिगर -अनुसूचित बँकांवरील देखरेख , नियंत्रण , दिग्दर्शन आणि परीक्षण याबाबत व्यापक अधिकार देण्यात आले आहेत.

अ) अंकेक्षण आणि तपासणी अधिकार

कलम ३५ मधील अधिकारी तपासणी या कलमानुसार रिझर्व्ह बँक स्वतः होऊन किंवा केंद्र सरकारच्या आदेशावरून बँक व्यवसाय करणाऱ्या कोणत्याही कंपनीची आणि तिच्या लेखापुस्तकांची आणि इतर कागदपत्रांची तपासणी करू शकते . अशा तपासणीचा हेतू ठेवीदार आणि भागधारक यांच्या हितांचे रक्षण करणे हा राहिल . ही तपासणी रिझर्व्ह बँकेच्या एक किंवा अधिक अधिकाऱ्यांमार्फत होईल .

ब) रिझर्व्ह बँकेचा सूचना देण्याचा अधिकार :

कलम -३५ (अ) या कलमानुसार रिझर्व्ह बँक वेळोवेळी आणि आवश्यकतेनुसार बँक व्यवसाय करणाऱ्या सर्व कंपन्यांना किंवा विशिष्ट बँकिंग कंपनीला सूचना देऊ शकते . या सूचना पुढीलप्रमाणे हेतू साध्य करण्यासाठी असू शकतात . १) लोकांच्या किंवा बँकिंग विषयक धोरणाच्या हितासाठी किंवा २) बँकिंग कंपनीचे व्यवहार ठेवीदारांच्या हिताच्या विरोधी जाऊ नयेत किंवा बँक व्यवसायाच्या हिताच्या विरुद्ध जाऊ नयेत.

क) देखरेख आणि नियंत्रण

कलम - ३६ (Section 36) या कलमानुसार सर्वसाधारणपणे बँकांनी किंवा विशिष्ट बँकिंग कंपनीने कोणत्या विशिष्ट व्यवहारात प्रवेश करू नये याबाबत त्यांना सावध करण्याचा किंवा परावृत्त करण्याचा रिझर्व्ह बँकेला अधिकार आहे .

या हेतूने रिझर्व्ह बँक पुढील आदेश देऊ शकते . १) अशा कोणत्याही व्यवहारांच्या संदर्भात विचारविनिमय करण्यासाठी बँकेच्या संचालक मंडळाची सभा भरविण्यासाठी . २) अशा कोणत्याही व्यवहाराबाबत बँकिंग कंपनीच्या अधिकाऱ्याने रिझर्व्ह बँकेच्या अधिकाऱ्यांशी चर्चा करण्यासाठी

ड) रिझर्व्ह बँकेचे इतर अधिकार : ठेवीदारांच्या हिताच्या रक्षणासाठी एखाद्या बँकेला जास्तीतजास्त पाच वर्षांपर्यंत स्थावर मालमत्ता धारण करण्याची किंवा अशा मालमत्तेची खरेदी - विक्री करण्याची परवानगी देणे.

रिझर्व्ह बँक बँकिंग कंपनीच्या संचालक मंडळाची पुनर्रचना करण्याचा आदेश देऊ शकते. एखाद्या बँकेला संलग्न कंपन्या काढण्याची रिझर्व्ह बँक परवानगी देऊ शकते. बँक व्यवसायी कंपन्यांना परवानगी देणे लेखापरीक्षकाच्या नियुक्तीस मंजूरी देणे. बँकेच्या दस्तऐवजाच्या गोपनीयतेचा दाखला देणे. एखाद्या बँकेचा विसर्जक म्हणून काम करणे. बँकिंग कंपनीचा कारभार तात्पुरता स्थगित ठेवणे किंवा पुनर्रचना किंवा विलीनीकरण योजना तयार करण्यासाठी केंद्र सरकारकडे अर्ज करणे.

5) बँक व्यवसाय नियमन कायदा , १९४९ मधील सहकारी बँकांना तरतुदी

प्रास्ताविक :

बँक व्यवसाय नियमन कायदा (१९४९) च्या दुरुस्तीद्वारे या कायद्यातील पुढील तरतुदी सहकारी बँकांना लागू करण्यात आल्या . सहकारी बँकांत राज्य सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आणि प्राथमिक सहकारी बँका यांचा समावेश करण्यात आला. सहकारी बँकांना लागू करण्यात आलेल्या तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) ' बँक ' शब्दाचा वापर :

कलम - ७ अन्वये सहकारी बँकेव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीही सहकारी संस्था आपल्या नावात बँक, बँकर किंवा बँकिंग या शब्दाचा वापर करू शकत नाही किंवा कोणत्याही सहकारी संस्थेला आपल्या गावात बँक , बँकर किंवा

बँकिंग यापैकी एखाद्या शब्दाचा वापर केल्याशिवाय बँकिंग व्यवसाय सुरू करता येणार नाही.

2) व्यापारास प्रतिबंध :

कायद्याच्या कलम -८ अनुसार सहकारी बँकांना कोणताही व्यापार करता येणार नाही .

3) उपयुक्त नसलेल्या मालमत्तेची विल्हेवाट :

या कायद्यातील कलम ९ मधील दुरुस्तीनुसार सहकारी बँकेने स्वतः च्या उपयोगासाठी खरेदी केलेल्या स्थावर मालमत्तेव्यतिरिक्त इतर असलेल्या स्थावर मालमत्तेची हा कायदा अंमलात आल्यापासून किंवा मालमत्ता संपादन केल्यापासून सात वर्षांच्या आत विल्हेवाट लावली पाहिजे . ही मुदत १२ वर्षांपर्यंत वाढवून देण्याचा रिझर्व्ह बँकेला अधिकार आहे .

4) भांडवली मर्यादा : वसूल भांडवल व राखीव निधी मिळून किमान एक लाख रुपये झाल्याशिवाय कोणत्याही सहकारी बँकेला भारतात बँक व्यवसाय करता येणार नाही. शहरी भागात ३ लाख रुपये आणि महापालिका क्षेत्रात ४ लाख रुपये असावी अशी शिफारस केली होती .

5) रोख राखीव निधी :

कलम १८ अन्वये राज्य सहकारी बँक वगळता इतर सर्व सहकारी बँकांनी त्यांच्याकडील एकूण मागणी व समय ठेवींच्या ३ टक्के रक्कम रिझर्व्ह बँक , स्टेट बँक ऑफ इंडिया , तिच्या संलग्न बँका , भारतीय औद्योगिक विकास बँक , राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक किंवा केंद्र सरकारने सुचविलेली बँक अनुसूचित बँक असल्याने तिला रोख राखीव निधी रिझर्व्ह बँकेत ठेवावा लागतो .

6) कर्ज व्यवहारांवर नियंत्रण :

कलम -२१ अन्वये सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने आणि ठेवीदारांच्या हिताच्या दृष्टीने रिझर्व्ह बँक धोरण ठरवेल त्यानुसार सहकारी बँकेने कर्जव्यवहार केले पाहिजेत .

7) शाखा उघडणे व व्यवसाय स्थानात बदल करणे :

बँक व्यवसाय कायद्यातील दुरुस्तीनुसार आणि कलम २३ अन्वये रिझर्व्ह बँकेची पूर्वपरवानगी घेतल्याशिवाय प्राथमिक सहकारी बँकांना नवीन शाखा उघडता येत नाहीत , तसेच व्यवसायाच्या जागेत बदल करता येत नाही .

8) तरल मालमत्ता (Liquid Assets) :

बँक व्यवसाय नियमन (दुरुस्त) कायद्याच्या कलम -२४ अनुसार ३ टक्के रोख राखीव निधी व्यतिरिक्त प्रत्येक सहकारी बँकेने तिच्याकडील मागणी आणि मुदती ठेवींच्या किमान २५ टक्के किंवा रिझर्व्ह बँक ठरवेल त्याप्रमाणे रोख रक्कम , सोने आणि मान्य सरकारी कर्जरोखे यात ठेवली पाहिजे.

9) मासिक ताळेबंद :

कलम २७ अन्वये प्रत्येक सहकारी बँकेने प्रत्येक महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवार अखेरची भारतातील आपली मालमत्ता आणि देयता दर्शविणारे विशिष्ट नमुन्यातील ताळेबंद पत्रक तो महिना संपल्यापासून ३० दिवसांच्या आत रिझर्व्ह बँकेस पाठविले पाहिजे .

6) बँक नियमन कायद्यातील बँक व्यवसायी कंपन्यांना बँक व्यवसाय सुरू करण्यासाठी परवाना देण्यासंबंधीच्या व परवाना रद्द होण्यासंबंधीच्या तसेच शाखा परवाना देण्यासंबंधी व रद्द करण्यासंबंधीच्या तरतुदी

A) व्यवसाय सुरू करण्यासाठी परवाना देण्यासंबंधीच्या तरतुदी

१ ९ ४ ९ च्या बँक व्यवसाय नियमन कायद्याच्या कलम - २२ मध्ये बँक व्यवसाय सुरू करण्यासाठी परवाना देण्याबाबतच्या व्यवस्थेचे किंवा प्रक्रियेचे सविस्तर स्पष्टीकरण केलेले आढळते . या कायद्यातील बँक व्यवसाय परवान्याच्या तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) अटी (Conditions) : बँक व्यवसायाचा परवाना देण्यापूर्वी खालील अटींची पूर्तता झाली आहे का हे रिझर्व्ह बँक पाहते .

१) रिझर्व्ह बँक बँकेच्या पुस्तकांची तपासणी करून किंवा अन्य मार्गांनी आपले समाधान करून घेतल्यानंतरच बँक व्यवसायाचा परवाना देईल .

२) ठेवीदारांच्या मागणीनुसार वर्तमान तसेच भावी ठेवीदारांच्या ठेवी पूर्णपणे परत करण्याची स्थिती (Position) परवाना मागणाऱ्या बँकेची असली पाहिजे .

३) अशा कंपनीचा वर्तमानकालीन अथवा भविष्यकालीन कारभार वर्तमानकाळातील किंवा भावी ठेवीदारांच्या हिताच्या विरोधी असू नये .

४) अशा कंपनीच्या व्यवस्थापनाचे स्वरूप समाजहितास किंवा ठेवीदारांच्या हितास बाधा आणणारे असू नये ,

५) अशा कंपनीच्या भांडवलाची रचना समाधानकारक असावी , तसेच भांडवलाचे प्रमाण पर्याप्त असावे .

६) अशा कंपनीचे उत्पन्नाचे संभाव्य मार्ग समाधानकारक असावेत .

७) आणखी बँका सुरू करण्यास एखाद्या प्रदेशात आणखी वाव असला पाहिजे ,

८) याशिवाय परवाना देताना रिझर्व्ह बँक आणखी अटी घालू शकते . अशा अटींचेही पालन होणे आवश्यक आहे .

ब) रिझर्व्ह बँकेने दिलेला परवाना प्राप्त झाल्याशिवाय कोणत्याही कंपनीला बँक व्यवसाय सुरू करता येत नाही .

क) बँक व्यवसाय नियमन कायदा - १ ९ ४ ९ अमलात येण्यापूर्वी अस्तित्वात असणाऱ्या बँकांनी सहा महिन्यांच्या आत रिझर्व्ह बँकेकडे लेखी अर्ज करून भारतात बँक व्यवसाय करण्याचा परवाना मिळविणे आवश्यक आहे ; परंतु हा कायदा अंमलात आल्यानंतर अस्तित्वात येणाऱ्या बँकांनी रिझर्व्ह बँकेकडून बँक व्यवसाय करण्याचा परवाना मिळाल्याशिवाय बँक व्यवसाय सुरू करू नये.

B) परवाना रद्द होण्यासंबंधीच्या तरतुदी

एखाद्या कंपनीला बँक व्यवसाय करण्यासाठी दिलेला परवाना पुढील परिस्थितीत रद्द होऊ शकतो .

अ) अशा कंपनीने भारतात बँक व्यवसाय करणे बंद केले तर
ब) परवाना देताना घातलेल्या अटी पूर्ण करणे अशा बँकेला शक्य झाले नाही किंवा अशा बँकेने परवान्यात घातलेल्या अटींचे पालन केले नाही तर क) पोटकलम (३) आणि (३ - अ) मध्ये नमूद केलेली कोणतीही अट पाळली नाही तर ; परंतु परवाना रद्द करण्यापूर्वी संबंधित बँकेला या अटी पूर्ण करण्याची संधी रिझर्व्ह बँक देऊ शकते . त्यामुळे समाजाच्या किंवा ठेवीदारांच्या हितास बाधा यावयास नको . परवाना रद्द करण्याची कारवाई रिझर्व्ह बँक ज्या बँकेवर करते अशा बँकेला निर्णय कळाल्यापासून ३० दिवसांच्या आत केंद्र शासनाकडे अपील करता येईल ; परंतु अपील केले नाही तर रिझर्व्ह बँकेचा निर्णय पोटकलम - ४ मधील तरतुदीप्रमाणे अंतिम राहिल .

C) शाखा परवाना देण्यासंबंधी व रद्द करण्यासंबंधीच्या तरतुदी

बँकांमधील अनावश्यक स्पर्धा टाळण्यासाठी या कायद्यातील कलम २३ अनुसार भारतातील आणि विदेशातील प्रत्येक बँकेला नवीन शाखा सुरू करण्यापूर्वी तसेच शाखेचे स्थलांतर करण्यापूर्वी रिझर्व्ह बँकेची पूर्वपरवानगी घेणे आवश्यक आहे. बँक व्यवसाय करणाऱ्या कंपनीचा नवीन शाखा उघडण्यासाठीचा अर्ज मंजूर करताना रिझर्व्ह बँक पुढील घटकाचा विचार करील असे या कायद्याच्या कलम -३५ मध्ये नमूद करण्यात आले आहे .

- १) अशा बँकिंग कंपनीची आर्थिक परिस्थिती व पूर्वेतिहास ,
- २) तिच्या व्यवस्थापनाचे सर्वसामान्य स्वरूप .
- ३) तिच्या भांडवल रचनेचा पुरेसापणा (adequacy) आणि भविष्यकाळात उत्पन्न मिळविण्याची क्षमता ,
- ४) कलम ४ (अ) अनुसार ज्या प्रादेशिक ग्रामीण बँकेला परवाना हवा असेल ती बँक आपला अर्ज राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेमार्फत (नाबार्ड) रिझर्व्ह बँकेकडे पाठवेल .

7) बँक व्यवसाय नियमन कायदा , १ ९ ४ ९ च्या भांडवल संदर्भातील तरतुदी

प्रास्ताविक :

बँक व्यवसाय नियमन अधिनियम १ ९ ४ ९ मध्ये केल्या गेलेल्या भांडवल यासंदर्भातील तरतुदींचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल :

कायद्यातील भांडवलासंबंधीच्या तरतुदी खालील दोन प्रकारात विभागता येतील :

अ) भारतात नोंदणी झालेल्या कंपन्या :

यामध्ये आणखी चार प्रकार पडतात : १) मुंबई आणि कोलकत्ता येथे व्यवसाय नसणाऱ्या बँकिंग कंपन्या . २) एखाद्या राज्यात सर्व ठिकाणी शाखा आहेत ; परंतु मुंबई आणि कोलकत्ता येथे नाहीत . ३) अशा प्रकारच्या कंपन्या ज्यांचा एकापेक्षा अधिक राज्यात व्यवसाय आहे ; परंतु मुंबई आणि कोलकत्ता या शहरात नाही . ४) मुंबई आणि कोलकत्ता या शहरात आणि इतर ठिकाणी व्यवसाय असलेल्या कंपन्या .

ब) भारताबाहेर नोंदणी झालेल्या कंपन्या :

कायद्याच्या कलम ११ अन्वये भारताबाहेर नोंदणी झालेल्या बँकिंग कंपनीसाठी वसूल भांडवल आणि राखीव निधी मिळून रूपये १५ लाख एवढा किमान निधी असणे आवश्यक आहे . तसेच कोलकत्ता येथे अशा बँकेचा व्यवसाय चालत असेल तर , हा किमान निधी २५ लाख असला पाहिजे असा दंडक घालून देण्यात आला आहे .

क) बँक व्यवसाय प्रारंभासाठी भांडवलविषयक आवश्यक अटी :

बँक व्यवसाय सुरू करण्यापूर्वी कलम १२ अन्वये प्रत्येक बँक व्यवसाय कंपनीला पुढील अटींचे पालन करावे लागेल :

१) अभिदत्त भांडवल : अशा बँक व्यवसायी कंपनीचे अभिदत्त (Subscribed) भांडवल हे अधिकृत भांडवलाच्या निम्म्यापेक्षा कमी असता कामा

नये आणि वसूल भांडवल अभिदत्त भांडवलाच्या निम्म्याहून कमी असता कामा नये आणि

२) समभाग भांडवल : सदर कंपनीचे भांडवल सर्वसाधारण समभागांच्या स्वरूपात आणि १ जुलै १ ९ ४४ पूर्वी समभाग विकलेले असल्यास सर्वसामान्य समभाग आणि अधिकरीत्या समभागाच्या स्वरूपात हे भांडवल गोळा केलेले असले पाहिजे .

8) ' बँकिंग कंपन्यांचे एकत्रीकरण ' यावर सविस्तर माहिती

प्रास्ताविक :

बँक व्यवसाय नियमन कायदा - १ ९ ४ ९ व्या कलम -४४ अन्वये बँक व्यवसाय करणाऱ्या एखाद्या कंपनीच्या कारभाराचे विलीनीकरण किंवा एकत्रीकरण करण्याची तरतूद आहे . एकत्रीकरणाचे ऐच्छिक एकत्रीकरण आणि सक्तीचे एकत्रीकरण असे प्रकार पडतात .

अ) ऐच्छिक एकत्रीकरण :

‘ ऐच्छिक एकत्रीकरण म्हणजे भागधारकांच्या २/३ बहुमताने एकत्रीकरणाची योजना मंजूर होऊन बँक व्यवसाय करणाऱ्या अधिक कंपनींचे दुसऱ्या कंपनीत विलीनीकरण होणे होय . ’

ऐच्छिक एकत्रीकरणाच्या तरतुदी बँक व्यवसाय नियमन कायद्याच्या कलम ४४ (अ) मध्ये आढळून येतात . या तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत . तरतुदी :

१) एकत्रीकरणाचा मसुदा : बँकांच्या एकत्रीकरणाचा मसुदा हा त्या बँक कंपन्यांच्या भागधारकांसमोर स्वतंत्रपणे विचारार्थ ठेवला पाहिजे .

२) सभेची सूचना : भागधारकांच्या अशा प्रत्येक सभेची सूचना बँकेच्या प्रत्येक भागधारकाला रजिस्टर पोस्टाने पाठविली पाहिजे .

३) सभेचे स्थळ , वेळ , उद्देश : अशा सूचनेत सभेचे स्थळ , वेळ , उद्देश यांचा स्पष्ट उल्लेख असला पाहिजे .

४) सूचनेची भाषा : अशी सूचना प्रादेशिक भाषेतील वर्तमानपत्रातून आणि स्थानिक लोकांच्या भाषेत आठवड्यातून किमान एकदा याप्रमाणे सलग तीन आठवडे प्रसिद्ध केली पाहिजे .

५) मसुद्यास मंजूरी : एकत्रीकरणाचा मसुदा सभेसाठी हजर असणाऱ्या भागधारकांच्या २/३ बहुमताने मंजूर होणे आवश्यक आहे .

६) रिझर्व्ह बँकेची मंजूरी : एकत्रीकरणाच्या योजनेला भागधारकांच्या सभेत २/३ बहुमताने मंजूरी मिळाल्यानंतर रिझर्व्ह बँकेकडे ही योजना मंजूरीसाठी पाठविणे .

७) योजनेची बंधनकारकता : अशी एकत्रीकरणाची योजना रिझर्व्ह बँकेने मंजूर केल्यानंतर ती बँका आणि त्यांच्या भागधारकांवर बंधनकारक राहिल .

८) मालमत्तेची विल्हेवाट : एकत्रीकरणानंतर विलीन बँकेची मालमत्ता विलीन करून घेणाऱ्या बँकेकडे जाईल . त्याचप्रमाणे विलीन बँकेचे सर्व व्यवहार विलीन करून घेणाऱ्या बँकेकडे हस्तांतरित होतील .

९) आदेशाची प्रत निबंधकाकडे : रिझर्व्ह बँक विसर्जनाच्या आदेशाची एक प्रत विलीन कंपनीची नोंदणी झाली होती अशा निबंधकाकडे पाठवेल .

१०) नोंदणी पुस्तकातून नाव काढणे : रिझर्व्ह बँकेची बँक विसर्जनाची प्रत प्राप्त झाल्यानंतर निबंधक त्या (विलीन) कंपनीचे नाव नोंदणी पुस्तकातून काढून टाकेल .

ब) सक्तीचे एकत्रीकरण :

बँक व्यवसाय नियमन कायदा 1949 मध्ये इ.स. 1960 ची दुरुस्ती होईपर्यंत बँकिंग कंपन्यांचे एकत्रीकरण कलम 44 (अ) अनुसार ऐच्छिक पातळीवर होत होते ; परंतु लहान आणि कमकुवत बँकांची संख्या कमी होऊन बँक व्यवसाय भक्कम अथवा सामर्थ्यशाली होण्याच्या दृष्टीने ऐच्छिक एकत्रीकरणाची प्रगती सम धानकारक नव्हती . अशा एकत्रीकरणाची कार्यपद्धती पुढीलप्रमाणे आहे .

१) स्थगिती आदेश :

रिझर्व्ह बँकेच्या अर्जानुसार केंद्र सरकार अशा कमकुवत व गैरव्यवस्थापन झालेल्या बँकेचे व्यवहार आणि बँकेविरुद्धची कायदेशीर कारवाई विशिष्ट काळासाठी (सहा महिने) स्थगित करण्याचा स्थगिती आदेश (Moratorium) देते .

२) पुनर्रचना किंवा विलिनीकरणाची योजना :

स्थगिती आदेशाच्या कालावधीत रिझर्व्ह बँक अशा कमकुवत बँकेच्या पुनर्रचना किंवा विलिनीकरणाची योजना तयार करते .

३) सूचना पाठविणे :

ही विलिनीकरणाची योजना विलीन करून घेणाऱ्या (Transferor) आणि विलीन होणाऱ्या (Transferee) बँकांकडे सूचना आणि आक्षेपांसाठी पाठविली जाते.

४) वर्तमानपत्रात प्रसिद्धी :

अशा योजनेवर आक्षेप घेण्यासाठी आणि सूचना करण्यासाठी एकत्रीकरणाची ही योजना वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध केली जाते . त्यामुळे दोन्हीही बँकांचे सभासद / ठेवीदार / ऋणको आक्षेप घेऊ शकतात आणि सूचना करू शकतात .

५) केंद्र सरकारची मंजूरी प्रक्रिया :

असे आक्षेप व सूचनांचा विचार केल्यानंतर एकत्रीकरणाची सुधारित योजना केंद्र सरकारकडे मंजूरीसाठी पाठविली जाते . अशा एकत्रीकरणाच्या योजनेत विलिनीकरण होणाऱ्या बँकेची मालमत्ता आणि देणी यांचे मूल्यमापन एकत्रीकरणाच्या अटी व शर्ती , ठेवीदार आणि इतर धनको यांना द्यावयाची देणी , अशा बँकेच्या भागधारकांना पुनर्रचित बँकेत भागांचे होणारे वाटप , विलीन होणाऱ्या बँकेच्या कर्मचाऱ्यांना पुनर्रचित बँकेत मिळणारा रोजगार इत्यादी विषयीचे तपशीलवार विवेचन असते .

६) दोषी संचालक आणि अधिकारी यांच्यावर कारवाई :

बँक व्यवसाय नियमन कायद्याच्या (१९४९) कलम ४५ अन्वये ज्यांच्या कारभारामुळे विलीन होणाऱ्या बँकेला तोटा आला . अशा दोषी संचालक आणि अधिकाऱ्यांविरुद्ध केंद्र सरकार कारवाई करू शकते . यात पूर्वीच्या आणि वर्तमानकालीन दोषी अधिकाऱ्यांचा समावेश होतो.

७) रिझर्व्ह बँकेचे अधिकार :

या कायद्यातील कलम ४४ (ब) अन्वये कोणतेही उच्च न्यायालय अ) अशी बँक आणि तिचे धनको अथवा सभासद यांच्यातील कोणतीही तडजोड किंवा करार यांना मंजुरी देऊ शकत नाही किंवा ब) अशी तडजोड किंवा करारातील सुधारणांना रिझर्व्ह बँकेने प्रमाणित केल्याशिवाय मंजुरी देऊ शकत नाही .

९) बँक व्यवसाय नियमन कायद्यातील लेखा , ताळेबंद व हिशेब तपासणी याबद्दलच्या तरतुदी

A) लेखा , ताळेबंद याबद्दलच्या तरतुदी

१) कालावधी :

प्रत्येक कॅलेंडर वर्षाच्या अखेरीस किंवा केंद्र सरकारने नेमून दिलेल्या तारखेस संपणाऱ्या बारा महिन्यात त्या वर्षाच्या अखेरच्या दिवसापर्यंतच्या कालावधीसाठी बँकेने नफा- तोटा पत्रक आणि ताळेबंद तयार करून रिझर्व्ह बँकेला सादर केला पाहिजे .

२) भारतीय व विदेशी बँका :

भारतात नोंदणी झालेल्या बँकेने म्हणजे भारतीय बँकेने केलेल्या सर्व व्यवहारांचे नफा - तोटा पत्रक आणि ताळेबंद सादर केला पाहिजे . तर भारताबाहेर नोंदणी झालेल्या विदेशी बँकांनी त्या बँकेच्या भारतातील सर्व शाखांचा ताळेबंद व नफा - तोटा पत्रक सादर केले पाहिजे .

३) विहित नमुन्यात :

कॅलेंडर वर्षाच्या अखेरच्या दिवसांपर्यंतच्या कालावधीसाठी झालेल्या सर्व व्यवहारांचा ताळेबंद आणि नफा तोटा पत्रक प्रत्येक बँकेने विहित नमुन्यात सादर

करणे आवश्यक आहे . हा विहित नमुना (Proforma) रिझर्व्ह बँकेने आपल्या लेखाकर्मासाठीच्या तिसऱ्या अनुसूचीमध्ये दिलेला आहे .

४) स्वाक्षऱ्या :

नफा - तोटा पत्रक आणि ताळेबंद यांच्यावर कोणत्या पदाधिकाऱ्यांच्या सहाय्या असाव्यात याची तरतूद या कायद्यात केलेली आहे . भारतीय बँकांच्या बाबतीत नफा - तोटा पत्रक आणि ताळेबंद त्या बँकेच्या बाबतीत नफा - तोटा पत्रक आणि ताळेबंदावर त्या बँकेचा व्यवस्थापक किंवा मुख्य कार्यकारी अधिकारी आणि तीनपेक्षा अधिक संचालक असतील , तर त्यातील किमान तीन संचालकांच्या सहाय्या आणि तीनपेक्षा कमी अथवा तीन संचालक असतील , तर सर्व संचालकांच्या सहाय्या असणे आवश्यक आहे.

: ५) सर्व व्यवहारांचा समावेश :

भारतातील बँकिंग कंपनीच्या बाबतीत या कंपनीने भारतात आणि विदेशात केलेल्या सर्व बँक व्यवहारांचा नफा - तोटा पत्रक आणि ताळेबंदात समावेश करणे आवश्यक आहे ; परंतु भारतात बँक व्यवसाय करणाऱ्या विदेशी बँकांच्या बाबतीत अशा बँकांच्या भारतातील सर्व शाखांतून आलेल्या सर्व प्रकारच्या बँकिंग व्यवहारांचा नफा - तोटा पत्रक आणि ताळेबंदात समावेश (All business transacted through its branches in India) केला पाहिजे .

६) प्रसिद्धी :

बँकिंग कंपनीचे नफा - तोटा पत्रक आणि ताळेबंद हिशेब तपासणीसाठी अहवालासह विशिष्ट किंवा विहित पद्धतीने (Prescribed Manner) प्रसिद्ध केला पाहिजे . त्याच्या तीन प्रती रिझर्व्ह बँकेला तीन महिन्यांच्या आत पाठविल्या पाहिजेत . या मुदतीत रिझर्व्ह बँक आणखी तीन महिन्यांनी वाढ करू शकते .

B) लेखापरीक्षणच्या तरतुदी/ हिशेब तपासणी (Audit) :

या संदर्भातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत .

१) नेमणूक :

लेखापरीक्षकाची नेमणूक , फेरनेमणूक किंवा बडतर्फी रिझर्व्ह बँकेच्या पूर्वसंमतीने झाली पाहिजे .

२) पात्रता :

१ ९ ५६ च्या कंपनी कायदानुसार चार्टर्ड अकौंटंट असलेली व्यक्ती लेखापरीक्षणासाठी पात्र राहिल .

३) विशेष लेखापरीक्षण : कोणत्याही बँकेचे विशिष्ट काळातील , विशिष्ट व्यवहारांचे विशेष लेखापरीक्षण करण्याचा आदेश त्या बँकेच्या किंवा ठेवीदारांच्या हितासाठी रिझर्व्ह बँक देऊ शकते . त्यासाठी त्याच बँकेच्या अथवा दुसऱ्या लेखापरीक्षकाकडून लेखापरीक्षण करण्याचा आदेश रिझर्व्ह बँक देईल .

४) विशेष जबाबदाऱ्या : लेखापरीक्षण करताना १ ९ ५६ च्या कंपनी कायदानुसार पार पाडाव्या लागणाऱ्या जबाबदाऱ्याबरोबरच बँकिंग कायदानुसार पुढील विशेष जबाबदाऱ्या पार पाडावयाच्या आहेत .

-त्याला आवश्यक असणारी माहिती आणि स्पष्टीकरणे समाधानकारकपणे मिळाली किंवा नाही .

-त्याच्या नजरेला आलेले बँकेचे व्यवहार त्या बँकेच्या अधिकार कक्षेत येणारे होते किंवा नाही .

-बँकेचे नफा - तोटा पत्रक जमा - खर्चाच्या कालखंडाच्या संदर्भात सत्य नफा | - तोटा दर्शविते किंवा नाही .

-बँकिंग कंपनीच्या भागधारकांच्या नजरेस आणून देणे आवश्यक आहे , अशी इतर कोणतीही माहिती .

५) लेखापरीक्षणाचा खर्च :

कलम ३० (१ - क) अन्वये रिझर्व्ह बँकेच्या आदेशानुसार कराव्या लागणाऱ्या विशेष लेखापरीक्षणाचा खर्च आणि त्या अनुषंगाने उद्भवणारा इतर खर्च संबंधित बँकिंग कंपनीने करावयाचा आहे . तसेच नियमित लेखापरीक्षणाचा खर्चही संबंधित बँकेनेच करावयाचा असतो .

10) बँक व्यवसाय नियमन कायदा , १९४९ नुसार रोख सुलभता / तरल मालमत्ता राखण्यासंबंधीच्या तरतुदी

1) कलम २४ : बँक व्यवसाय नियम कायदा १९४९ च्या कलम २४ अनुसार बँक व्यवसाय करणाऱ्या प्रत्येक कंपनीला म्हणजे बँकेला आपल्या भारतातील एकूण मागणी आणि समय दायित्वाच्या २५ टक्के भाग रोख सुलभ मालमत्तेच्या स्वरूपात ठेवला पाहिजे . रोख सुलभ मालमत्तेत रोकड सोने आणि निर्वेध मान्य कर्जरोखे यांचा समावेश होतो . या रोख सुलभ मालमत्तेचे मूल्यांकन त्या - त्या वेळेच्या बाजारातील किमतीनुसार केले जाते.

2) रोख सुलभ मालमत्तेची निश्चिती :

सुलभ मालमत्तेची निश्चिती किंवा मोजणी करताना कलम २४ नुसार पुढील मुद्दे विचारात घेणे आवश्यक ठरते .

अ) सोने किंवा निर्वेध मान्य कर्जरोखे यांचे चालू किंवा बाजारी मूल्य (Current Market Price) रोख सुलभ मालमत्तेचे मूल्य ठरविताना विचारात घेतले जाते .

ब) मान्य कर्जरोखे (Approved Securities) म्हणजे भारतीय विश्वस्त कायदा १८८२ च्या कलम २० मधील पोटकलम ' अ ' ते ' क ' अनुसार ज्यांच्यामध्ये विश्वस्ताला निधी गुंतविण्याची मुभा देण्यात आली आहे , असे कर्जरोखे तसेच याच कायद्याच्या पोटकलम (फ) अनुसार केंद्र सरकारने संमत केलेले अधिकृत कर्जरोखे होय .

क) निर्वेध मान्य कर्जरोखे (Unencumbered Approved Securities) म्हणजे असे कर्जरोखे की ज्यांच्यावर कर्जभार निर्माण करण्यात आलेला नाही . तसेच मान्य कर्जरोखे अग्रिमे प्राप्त करण्यासाठी इतर संस्थांना कर्जाऊ दिले असतील तर मान्य कर्जरोख्याच्या बाजार किमतीच्या ज्या भागावर कर्जभार नाही असा भाग.

3) एकूण देयता :

रोख सुलभ मालमत्तेचे प्रमाण ठरविताना बँकेची एकूण देयता विचारात घेतली जाते ; परंतु एकूण देयतेत फक्त बँकेकडील मागणी आणि मुदत ठेवींचाच समावेश केला जातो . रोख सुलभ मालमत्तेची मोजणी करताना एकूण देयतेत पुढील घटकांचा समावेश केला जात नाही. बँक व्यवसाय करणाऱ्या कंपनीचे वसूल भांडवल किंवा निधी किंवा बँकेच्या नफा - तोटा पत्रकातील शिल्लक एकूण देयतेत समाविष्ट केली जात नाही.

11) बँक व्यवसाय नियमन कायद्यातील बँकिंग कंपनीच्या व्यवस्थापनाच्या संदर्भातील तरतुदी

१) बँक व्यवसाय करणारी कोणतीही कंपनी :

अ) कोणत्याही व्यवस्थापकीय अभिकर्त्याला आपल्या सेवेत घेणार नाही किंवा त्याच्यावर जबाबदारी सोपविणार नाही .

आ) पुढील कोणत्याही व्यक्तीला सेवेसाठी नियुक्त करणार नाही किंवा अगोदर नियुक्त केले असल्यास त्याची नियुक्ती चालू ठेवणार नाही .

- नादार म्हणून घोषित केलेली व्यक्ती किंवा जिच्याकडे प्रदान प्रलंबित आहे किंवा जी थकबाकीदार आहे किंवा फौजदारी न्यायालयाने जिला दोषी ठरविले आहे किंवा

- जिच्या मेहनतान्यात दलाली अंशतः किंवा पूर्णतः समाविष्ट आहे किंवा जिचा कंपनीच्या नफ्यात हिस्सा आहे .

२) मोठ्या प्रमाणावर हितसंबंध (Substantial Interest) :

मोठ्या प्रमाणावर हितसंबंध म्हणजे कोणत्याही व्यक्तीचा अथवा तिचा नवरा किंवा बायकोचे किंवा मुलाचे एकत्रितपणे अथवा व्यक्तीशः बँकिंग कंपनीच्या वसूल भांडवलातील हिस्सा ५ लाख रुपये किंवा १० टक्के यापैकी जो कमीतकमी आहे असा असणे होय . अशा प्रकारे कायद्यातील AA तरतुदीनुसार नवरा - बायको आणि मुलांचा कंपनीच्या वसूल भांडवलातील हिस्सा विचारात

घेतल्यामुळे मोठे व्यावसायिक आणि उद्योजक तसेच त्यांचे आप्त नातेवाईक यांची बँकिंग कंपनीच्या व्यवस्थापनावरील मक्तेदारी मर्यादित होते .

३) पूर्ण वेळ अध्यक्षी नेमणूक (Appointment of a Whole Time Chairman)

:

कलम १० - ब बँक व्यवसाय नियमन कायदा -१ ९ ४ ९ च्या कलम १० - ब मध्ये संचालक मंडळाचा अध्यक्ष नेमण्याची तरतूद आहे . या तरतुदीनुसार प्रत्येक बँकिंग कंपनीला संचालक मंडळाचा पूर्ण वेळ अध्यक्ष किंवा कार्याध्यक्ष असणे आवश्यक आहे .अंशकालीन अध्यक्षांलाही संचालक मंडळाच्या दिग्दर्शनानुसार कामकाज करावे लागेल.

४) बँकांच्या उच्च व्यवस्थापनावरील रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण (Reserve Bank's Control over Top Management of Banks) :

बँकव्यवसाय नियमन कायदा -१ ९ ४ ९ च्या कलम- १२ (अ) अन्वये नवीन संचालकांची निवड करण्यासाठी बँकेच्या भागधारकांची सर्वसाधारण सभा बोलविण्यासाठी सूचना करण्याचा रिझर्व्ह बँकेला अधिकार आहे . यासाठी रिझर्व्ह बँक बँकिंग कंपनीला विशिष्ट कालमर्यादा घालून देते . बँकेवर असा आदेश बंधनकारक असतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा -III - श्री. आर.एम. पाटणे
2. बँक व्यवसाय नियामक कायदे - प्रा.डॉ. बाबासाहेब सांगळे आणि इतर
3. बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा - डॉ. एस. डब्लू. मिसाळ आणि इतर
4. Banking law and practice in India – M.L. Tannan
5. Banking and Finance III : Dr Mukund Mahajan (Nirali Prakashan)
6. Banking and Finance :Theory ,Law ,Practice :- Gomez and Clifford

-----XX-0-XX-----

-----XX-0-XX-----

SBM ECO